

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационен труд на тема: „ВИЗУАЛНОТО КОНСТРУИРАНЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ПОТРЕБЛЕНИЕ“,

на Мила Петрова Минева, докторант на свободна подготовка към Катедра Социология, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, за придобиване на образователна и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата 05.11.01. (Социология).

От професор д-р Петя Любомирова Кабакчиева, Катедра Социология, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, член на научното жури, назначено със Заповед на Ректора на СУ № РД 38-717 от 22.11.2016.

1. Представяне на дисертацията. Приноси.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение и библиография, включваща 162 заглавия на български и английски език, както и 62 архивни източника. Общият обем на текста е 223 страници. Докторантката има много публикации по темата на дисертацията – общо 10, от които две в англоезични реномирани издания, една на немски език, останалите са в сериозни български академични издания.

Докторската теза следва ясна логика. В увода се обосновава значимостта на проблема, формулира се целта – „интерпретация на дискурсивното производство на социалистическото потребление“ /стр.6/; въвежда се основната хипотеза – „социализмът произвежда консумативна култура отвъд икономическите /си/ логики и ресурси..., за да удовлетвори консумативните желания, които конструира“; дефинира се ключово важното за изследването понятие „образ“ /пак там/. Първата глава изяснява разбирането за, и съответно появата на консумативната култура като характеристика на модерния автономен субект; тя не се разглежда просто като пазарна, а като политическо-властова, и културна категория, задаваща различни интерпретационни смисли. Втората глава описва сценографията, инфраструктурата на консумативната култура в съвременния град, с фокус върху София; трета глава – идеологическото конструирание на социалистическия потребител. Четвъртата глава се фокусира върху нормализирането, границите на социалистическото потребление, докато пета глава засяга постсоциалистическият живот на социалистическото потребление, но по

същество е обяснение защо авторът Мила Минева се занимава точно с този проблем, по този начин. Използваните методи са дискурсивен анализ на официални идеологически и пропагандни текстове, интерпретация на образи и текстове от сп. Лада, сп. София, вестник Стършел, онлайн сайтове, реклами и кинопрегледи – както се вижда авторката използва многообразие от източници.

Дисертацията е написана като книга, т.е. прелъстително, изкусително, бестселърски, със заглавия като „Консуматор републиканец или за Студената война като съвместен опит“; „Хладилници или бръмбари или за границите на нормалното потребление“ и други подобни. Но този начин на писане не я прави повърхностна или спекулативна. Напротив, тя е изключително задълбочено изследване, стъпващо върху анализ на идеологическите дискурси за социалистическото потребление при социализма, по-точно в НРБ, на „културните репертоари ,чрез които се създава очакването за консумация, социалното въображаемо за потребление“. Широкият теоретичен предмет на дисертацията бих дефинирала като „вкореняващата се модерност през потребителските практики“, който се конкретизира в създаването на социалистическия потребител; а анализът стъпва, освен на идеологически дискурси и различни културни репертоари, и на образи, през които се визуализира ежедневието на социалистическия потребител. Фокусът на изследването е върху 60те години на миналия век.

Дисертацията определено е интердисциплинарна, но ако трябва да се обособят изследователски полета, тя е преди всичко в полето на социология на културата и визуалните изследвания, както и в полетата на историческата социология на социализма /като не крие пристрастието си към „ревизионистичния“ подход и фокуса към всекидневието/; изследванията на паметта и спомнянето; едно от най значимите неща в нея е показване на сложността на изследваното явление, което трудно може да се положи в едно изследователско поле.

Текстът е научно предизвикателство, доколкото ни предлага серия преобръщания на утвърдени начини на мислене, а това само по себе си е доказателство за значимия ѝ приносен характер:

Първо, Мила Минева анализира конструирането на консумативното поведение едновременно като културно – задаване на смисли; икономическо – като част от пазара; и политическо - мисленето му като идеологическо оръжие в борбата между двата

свята, но и като съпротива срещу официалните идеологически дискурси. Оттук и интересният фокус към Студената война като битка на консумативистки дискурси и на споделяне на „общо колективно въображаемо“. Разбирането на сложността на консумативното поведение дава възможност за противопоставяне на местата на властта и местата на потреблението във втора глава; на идеологическите послания в текстовете за „културното“ потребление при социализма и овсекидневната „буржоазност“ на образите му / в трета глава/. Този интердисциплинарен подход, разпластяващ сложността на потреблението и консумативната култура, определено е методологически принос, а и принос към нови знания.

Второ, интерпретацията на комунистическата утопия не е дейностна, а потребителска – комунистическата утопия не се разглежда през анализа на труда и произвеждащият трудов човек, а през утопията за благоденствието, през призмата на „от всекиго според способностите, на всекиго според потребностите“, „всестранно задоволяване на потребностите“ и т.н., т.е. това е утопия през потреблението, през потребяващия човек. Но тази утопия по-скоро напомня буржоазен потребителски идеал, в този смисъл не е същинска утопия. Това е радикален, за някои хора дори би бил и скандален, методологически обрат в мисленето на социалистическото общество /Мила Минева предпочита дефинирането му като „социалистическо“/, който, независимо дали сме съгласни или не, представлява безспорно оригинален, дързък методологически ход, добре аргументиран, и който е най-същественният принос на докторантката, едновременно методологически и принос към научното знание.

Трето, анализът показва връзката между различните „експерименти на модерността“ /Ападурай/ - капиталистическата/буржоазната и социалистическата/комунистическата модерности: в диахронен план – българското буржоазно влияние върху визуалните репрезентации на София, и в синхронен – въздействието през потреблението на Студената война, въобще на Западния свят върху комунистическия. По същество социалистическото общество се разглежда като сходно на буржоазното през призмата на доминацията на потреблението.

Тези предизвикателства сами по себе си са много важни приноси, и то методологически, доколкото провокират смяна на погледа към социализма. На мен не ми е известен български текст, използващ такъв подход, а и от намножилите се чужди

текстове, посветени на социалистическото потребление, такъв ракурс на разглеждане не съм срещала.

Сложността на подхода, разкриващ многопластовостта на разглежданото явление, най-добре се разкрива в третата глава: „Консумативна култура със социалистически стил“ и в сравнението между двата типа консумативни култури – буржоазна и социалистическа. В първа глава консумативното общество е определено като „тип общество, в което всекидневните нужди се задоволяват чрез придобиване и употреба на стоки, произведени за размяна и продавани на пазара“ и веднага човек си задава въпроса: ако социалистическото общество е обвързано с преразпределителна икономика, определена от Корнай като икономика на дефицита / макар и да има неофициални пазарни механизми - „неформална икономика“/, то консумативно общество ли? Въпросът намира интересен отговор в третата глава, и той е, че частното потребление при социализма е с пазарен характер, като отново се използва Корнай: „там, където се срещат продавач и купувач „възниква особена комбинация от административна и пазарна координация” (цит. по Минева: Корнай 1996: 111) – административната се отнася до разпределението, но „домакинствата, като купувачи на потребителски стоки и услуги се държат като участници в пазарната транзакция.” (цит. по Минева: Корнай 1996: 111)“. Така дилемата се решава. Появява се обаче двойствеността на консумативното поведение – от една страна то е идеологически зададено от държавата, но от друга се твърди, че реално е пазарно ориентирано. Как се съчетава идеологическият модел с пазарното потребление? Първо, чрез текстова интерпретация и образи: „В образа идеологията се пропуква и именно през визията в социалистическия свят нахлуват смисли на консумативна култура без социалистически стил.“ /стр. 132/. Второ, самата идеологическа интерпретация е двойствена: „борбата за социалистически бит се раздвоява, както по отношение на “отживелиците”, така и по отношение на “привнесени буржоазни привички”“ /109 стр./.. Но формите на бита са еднакви, следователно разграничението между буржоазния и социалистическия бит може да бъде само съдържателно. В този смисъл програмата за формиране на новия социалистически бит се превръща всъщност в „интерпретативна техника, която трябва да провери съдържанията, вписани зад формата.“ /стр. 111/. Така дисертацията разчупва всяка възможна монолитна картина на социалистическото потребление и вкарва различни логика и пластове в разбирането му, като при това показва приликите

и отликите с капиталистическото потребление. Това разбиране на „социалистическото потребление“ е оригинален, много значим, безспорен принос на Мила Минева.

Последната глава също е много интересна, поставяйки въпроса за различните поколенчески паметни за социализма и даваща интересна интерпретация на носталгията.

Авторефератът коректно представя дисертацията и приносите, дори мисля, че има известно подценяване на приносите.

2. Въпроси и бележки.

Разбирам основанията на Мила Минева за ограничението да не се търси „връзката между идеологически конструираната мрежа от значения и реалните възможности за практикуване на консумативни практики.“/стр.105 -106/, което е необходимо за задълбочаване на дисертационното изследване; но това ограничение дава възможност за известно идеализиране на „социалистическия бит“ и потребление. Рекламата и визуалните образи на модните стоки от една страна нормализират и „обуржоазяват“ всекидневието, от друга не са ли и те пропагандна фасада, скриваща дефицита и действаща успокоително на отрудените български жени, чакащи на опашки, готвещи, чистещи, но в малкото свободно време, което им остава, им е вменено да бъдат красиви, с „чудна рокля, ших си я сама“. Мисля, че проясняването на „социалистическото общество“ изисква едновременното удържане на „мрежата от значения“ и потребителските практики, за да се отговори на въпроса дали не става дума за фасадно потребление, по аналог с „фасадна демокрация“? В този смисъл дали няма разлика между „потребление“ и „консумативна култура“?

Би ми било интересно да разбера кои са купувачите на списание „Лада“, дали не са част от привилегирована градска прослойка, четенето и разглеждането на „Лада“ не е ли знак за по-висок социален статус, самото списание не е ли ориентирано към потреблението на конкретна елитна група? Давам си сметка, че това е почти невъзможно да бъде изследвано, просто размишлявам. Имам спомен, че жените и учениците в СПТУ по облекло в Калофер получаваха руското списание „Кръстьянка“ и си го четяха прилежно; брой на „Лада“ беше събитие. Добре би било да се формулира хипотеза за връзката между „социалистическото потребление“ и социален статус. Може този фокус върху потреблението през жени наистина да стъпва върху някакви буржоазни градски ценности, тъй като жената по-трудно се вкарва в ролята на

„авангарда трудов боеви“. „Социалистическото потребление“ носи ясен джандър отпечатък; и при социализма, въпреки идеологията за еманципацията на трудовата жена, скрито се възпроизвежда буржоазното противопоставяне на работещия мъж и потребяващата жена. Всъщност това е загатнато в текста, но в по-нататъшна работа по темата мисля, че ще е добре да се доразвие.

Имам съмнение и дали потреблението е право в ситуация на реален дефицит, наистина Шийла Фитцпатрик говори за потреблението като право, но в крайна сметка определя потребителските практики като практики на оцеляване...

Тези бележки и питания са породени от интелектуалната провокация на тази много интересна дисертация и по-никакъв начин не поставят под съмнение качествата на текста, напротив, те са знак на уважение към много талантлив колега и забележителен професионалист.

3. Лични впечатления

Познавам Мила Минева от 1997- 98 г., когато беше още студент и координатор на проекта „Символният свят на комунизма“. След това тя стана мой колега в Катедра Социология, участвали сме и в няколко проекта заедно, но нямаме съвместни публикации, нямам и конфликт на интереси. Мила винаги ме е впечатлявала с необичайния си, иновативен поглед към социалния свят, със способността си да мисли едновременно рационално аргументирано и неконвенционално, с активността си, с любопитството, социологическото въображение, трудолюбието, с отдадеността си на студентите и академичната работа. Тази дисертация е много закъсняла, CVто на Мила показва, че тя е сериозен и продуктивен автор, просто е свръхсамокритична, и тази самовзискателност и критичност забави този труд, който, както личи от написаното по-горе, определям като забележителен.

4. Заключение

Написаното дотук води до категоричното ми заключение, че дисертацията е забележителен научен труд, с много важни приноси, така че убедено гласувам за, и препоръчвам на членовете на научното жури и на Факултетния съвет на ФФ без колебание да вземат решение за присъждане на научната и образователна степен „доктор“ по социология на Мила Петрова Минева.

Препоръчвам дисертационният труд непременно да бъде издаден като книга, защото ще предизвика плодотворни методологически дискусии за близкото минало, а и книгата определено би представлявала интерес за различни поколения читатели.

29.12. 2016

Професор д-р Петя Кабакчиева